

SHAXSLARDA DEVIANT XULQ-ATVORNI YUZAGA KELISHI VA UNI BARTARAF ETISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Mavlonova Nargiza O'ktamjon qizi

Farg'ona viloyati Rishton tumani MMTB tasarrufidagi

50-umumta'lim maktabi amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada deviant xulq-atvorning yuzaga kelish sabablari, uning shaxs rivojlanishiga ta'siri hamda bartaraf etishning psixologik yo'llari tahlil qilinadi. O'quvchi va o'smirlar orasida uchraydigan xulq og'ishlarining ijtimoiy, oilaviy va psixologik omillari yoritilib, ularni oldini olish hamda korreksion ishlarni tashkil etishning samarali usullari bayon etiladi.

Kalit so'zlar: deviant xulq, xulq og'ishi, o'smir psixologiyasi, ijtimoiy muhit, tarbiya, psixologik yordam, profilaktika, moslashuv, oila, maktab hamkorligi.

KIRISH

Deviant xulq jamiyatda qabul qilingan me'yor va qoidalardan chetga chiqadigan xatti-harakatlar majmuasini anglatadi. Bu holat ko'proq o'smirlik davrida kuzatilib, shaxsning psixologik rivojlanish jarayoni, ijtimoiy muhit va tarbiya bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. O'smirlar o'zini anglash, mustaqillikka intilish va ijtimoiy o'rnini topish jarayonida turli ichki ziddiyatlarga duch keladi, bu esa ba'zan xulq og'ishlarida namoyon bo'lishi mumkin.

Deviant xulqning yuzaga kelishida oilaviy muhit muhim rol o'ynaydi. Ota-onaning e'tiborsizligi, noto'g'ri tarbiya usullari, oiladagi nizolar yoki mehr yetishmasligi bolada salbiy xulq shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin. Shuningdek, tengdoshlar ta'siri, salbiy ijtimoiy muhit va nazoratning sustligi ham muhim omillar qatoriga kiradi.

Maktab muhitida yuzaga keladigan qiyinchiliklar ham deviant xulqning shakllanishiga ta'sir etadi. O'qishga qiziqmaslik, muvaffaqiyatsizlikdan qo'rquv, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi tushunmovchiliklar bolada norozilik va befarqlikni keltirib chiqarishi mumkin. Bu holat asta-sekin xulq-atvordagi salbiy o'zgarishlarga olib keladi.

Deviant xulq ko'pincha shaxsning ichki ehtiyojlari va tashqi talablar o'rtasidagi nomuvofiqlik natijasida yuzaga keladi. O'smir o'zini tushunilmagan, e'tibordan chetda qolgan deb his qilsa, o'ziga xos yo'l bilan e'tibor qozonishga harakat qiladi. Bu esa ayrim hollarda salbiy xatti-harakatlarda namoyon bo'ladi.

Bunday holatlarni bartaraf etishda eng muhim vazifa — sabablarni to'g'ri

aniqlashdir. Psixologik diagnostika, suhbat va kuzatuv orqali bolaning ichki holati, muammolari va ehtiyojlari o'rganiladi. Shundan so'ng individual yondashuv asosida korreksion ishlar olib boriladi.

Psixologik yordam jarayonida o'quvchida ijobiy xulq ko'nikmalarini shakllantirish, o'zini boshqarish, muloqot madaniyatini rivojlantirish va muammolarni tinch yo'l bilan hal qilish qobiliyatini oshirish muhim hisoblanadi. Treninglar, guruhli mashg'ulotlar va individual suhbatlar bu jarayonda samarali usul bo'lib xizmat qiladi.

Ota-onalar bilan hamkorlik deviant xulqni bartaraf etishda muhim omildir. Ularning pedagogik va psixologik savodxonligini oshirish, bolaga nisbatan to'g'ri munosabatni shakllantirish orqali ijobiy o'zgarishlarga erishish mumkin.

Profilaktika ishlari ham alohida ahamiyatga ega. Maktabda sog'lom psixologik muhit yaratish, o'quvchilarning qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash, bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish deviant xulqning oldini olishga yordam beradi.

Deviant xulq shaxs, oila va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlar natijasida yuzaga keladigan psixologik muammo hisoblanadi. Uni bartaraf etish uchun kompleks yondashuv, ya'ni psixolog, o'qituvchi va ota-onalar hamkorligi zarur. To'g'ri yo'naltirilgan tarbiya va psixologik yordam orqali o'smirlarni ijtimoiy faol, mas'uliyatli va ijobiy shaxs sifatida shakllantirish mumkin. Inson xulq-atvori, psixologik xususiyatlari bilan bog'liq masala insoniyatni qadim zamonlardan buyon qiziqtirib kelgan. Bu sohada izlanish olib borgan ko'plab olimlar insonning tug'ilganidan boshlab shakllanishi bilan bog'liq barcha hodisalarni o'rganishni tadqiq qilish orqali, uning o'ta murakkab jihatlarini kashf etgan. Haqiqatdan ham, inson xulq-atvorining jamiyatda belgilangan hayotiy normal mezonlardan og'ishi, buzilishi bilan bog'liq muammoni psixologiya fani o'rganadi. Psixologiyada deviant, ya'ni o'quvchi axloqining turli shakllari, anomal turlari, sabab va motivlari mavjud bo'lib, bu pedagoglar, psixologlar, psixoterapevt va boshqa inson ongi va tarbiyasi masalalari bilan shug'ullanuvchi soha mutaxassislarining tadqiqot obekti hisoblanadi.

Ma'lumki, kishining deviant axloqini jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga ziddligi va ruhiy jarayonlarining muvozanatsizligi, moslashuvchan emasligi ko'rinishida yoki uning shaxsiy axloqi ustidan axloqiy va estetik nazoratdan bo'yin tovlash ko'rinishidagi o'zini faollashtirish jarayonining buzilishida namoyon bo'luvchi alohida qilmishlar yoki qilmishlar tizimi sifatida belgilash mumkin. Og'uvchi xulq (deviant, lot. deviatio – og'ish) deb, kishining qilmishlari, faoliyati turi odatiy, umum e'tirof etilgan me'yorlardan farq qiladigan yoki u o'zi a'zosi bo'lgan jamiyat tomonidan qabul qilingan me'yorlarga mos kelmay, barqaror ravishda ularning ijtimoiy me'yorlaridan og'ishida namoyon bo'ladigan axloqqa aytiladi.

Demak, deviant xulqli shaxs deb, birinchi navbatda, axloqiy jihatdan qarindoshurug'lari va do'stlarining ko'nglini og'ritadigan va atrofdagilarning hayoti uchun xavf tug'diradigan shaxslarga (individlarga) aytiladi. Shaxs va borliqning

o‘zaro munosabatlarini beshta usul bilan aniqlash mumkin:

- 1) moslashuv;
- 2) qarshilik ko‘rsatish;
- 3) ro‘para bo‘lish;
- 4) vaziyatdan qochish;
- 5) mensimaslik.

Yetuk intellektual salohiyatli shaxslar voqelikka moslashuvni tanlaydi. Qarshilik ko‘rsatishda shaxs faol ravishda o‘ziga, dunyoqarashiga mos kelmaydigan borliqni o‘zgartirishga, ya’ni uni o‘zining shaxsiy qarashlari va qadriyatlariga muvofiq o‘zgartirishga harakat qiladi. U o‘zi duch kelayotgan barcha muammolar borliqning ijtimoiy me‘yorlariga asoslanganligiga ishonadi va borliq bilan kurash, borliqni o‘ziga moslashtirib o‘zgartirishga harakat qilish yoki jamiyat me‘yorlarini buzuvchi axloqdan maksimal darajada foydalanish uning o‘z maqsadlariga erishishining yagona usuli bo‘lib qoladi. Bunda mazkur shaxsga nisbatan borliq tomonidan qaytariladigan javob ham xuddi shunday qarshi harakat qilish, shaxsni o‘zgartirish, uni voqelik talablariga moslashtirishga qaratilgan bo‘ladi. Borliqning shaxsning dunyoqarashiga zid bo‘lgan ijtimoiy me‘yorlariga qarshilik ko‘rsatishi kriminal va delinkvent xulq-atvorda uchraydi. Borliqning qarshilik ko‘rsatishi, uni o‘zlashtirish va tushunishning subektiv ravishda buzib ko‘rsatilishi sabablari, tevarak-olam tomonidan dushmanlarcha qabul qilinadigan ruhiy nuqson alomatlari va ruhiy-patologik buzilishlar bilan bog‘liq. Ruhiy kasallik alomatlari atrofdagilarning qilmishlari sabablarini bir xil baholash imkoniyatini izdan chiqaradi, buning oqibatida muhit bilan o‘zaro samarali munosabatlar qiyinlashadi.

Borliqni negativ va oppozitsion baholaydigan kishilar borliq bilan o‘zaro munosabatda o‘zini unga moslashishga layoqatsiz deb hisoblab, ongli yoki ongsiz ravishda tanlaydilar. Ular shuningdek, nomukammalligi, konservativligi, bir qolipdaligi, ekzistensial qadriyatlarni ezib tashlashi yoki ochiqchasiga insonparvarlikka qarshi faoliyat olib borishi sababli, moslashishga «loyiq bo‘lmagan» borliqqa moslashishni istamaslikni nazarda tutishlari ham mumkin. Borliqni mensimaslik, shaxs o‘zining shaxsiy tor dunyosida mavjud bo‘lgan holda borliqning talablari va me‘yorlarini hisobga olmaganda, uning hayoti va faoliyatining avtonomizatsiyalashuvida (mustaqilligida) namoyon bo‘ladi. Bunda na to‘qnashuvlar, na qarshi harakatlar va na voqelikdan chiqib ketish holati sodir bo‘ladi.

Xulq-atvordagi og‘ishlarni tasniflashga bo‘lgan ko‘pgina urinishlarga qaramay tadqiqotchilar yagona mukammal tasnifni tuzishga hozircha hali muvaffaq bo‘lishgani yo‘q. Batafsil bayon qilish bir talay qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Deviant xulq-atvor muammosida intizomiy xarakter asosiy sabab sifatida belgilanadi. Afsuski shaxsdagi deviant og‘ishlar xaqidagi yagona mukammal ta’rif yo‘q. Ushbu tushunchaning murakkabligi shundaki, u fanlararo xarakterga ega bo‘lib ko‘pgina

fanlar tomonidan o'ziga xos mazmun nuqtai nazaridan o'rganiladi. Hozirgi vaqtda ushbu ibora asosan ikki xil ma'noda qo'llaniladi. Jumladan, rasman o'rnatilgan (belgilangan) yoki mavjud jamiyatda yuzaga kelgan, shakllangan normalarga mutloq mos kelmaydigan "xatti-harakat, inson harakati" ya'ni deviant xulq-atvor. Bu tushuncha psixologiya, pedagogika va psixiatriyaning predmeti sifatida qo'llanilsa, ikkinchidan jamiyatda rasman belgilangan yoki shakllangan normalarga mutloq mos kelmaydigan, nisbatan ommaviy va barqaror shaklda bo'lgan inson faoliyatining ifoda etuvchi "ijtimoiy hodisa" sifatida u (ya'ni deviant xulq atvor) ham qo'llaniladi.

Deviant xulq-atvor ijtimoiy hodisa sifatida o'rganilar ekan, uni bir necha asoslarga ko'ra guruhlariga bo'lish mumkin:

- ommaviy va individual bog'liqlik ko'lamini ajratish;
- pozitiv va negativ (kishini g'ashini keltiradigan yomon natija va yashirin, ammo yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan xavfni tug'dirish) holatlarning oqibatlariga e'tibor berish;
- sub'ektga ko'ra - ravshan og'ish qiyofasi, norasmiy guruhlar (masalan, bosqinchilik to'dalaridagi faoliyat), rasmiy tizimlardagi faoliyat, shartli ijtimoiy guruhlar (ichkilikbozlik);
- ob'ektga ko'ra - iqtisodiy, maishiy, mol-mulkka oid qoidalarni buzishlar va boshqalar;
- davriyligiga ko'ra - bir martali va uzoq muddatli;
- me'yorlarni buzish tartibiga ko'ra - jinoyatchilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'z joniga qasd qilish, axloqsizlik, daydilik, foshihabozlik, bezorilik, tekinxo'rlik, korrupsiya, byurokratizm, terrorizm, rasizm, genotsid, tuzumga qarshi munosabat.

Olimlarning fikricha, shaxs xulq-atvori jamiyat bilan munosabatlarda quyidagi to'rt xil ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin: me'yoriy xulq-atvor, ijtimoiypsixologik ko'nikish, deviant xulq-atvor va huquqbuzarlik.

Shuningdek, deviantlik ikki yirik guruhga ajratib ham ko'rsatiladi:

1. Psixik nosog'lom ko'rinishdagi xulq-atvor, unda yaqqol yoki yashirin shaklda ruhiy nosog'lomlik mavjud bo'ladi. Bu guruhga astenik (jismoniy va ruhiy zaif odam), xarakterida shizofreya va tutqanoqning mavjudligi ko'rinishlari kiradi.
2. Insoniyat hamjamiyatiga mansub bo'lgan ijtimoiy-axloqiy me'yorlardan og'ish xulq-atvorini ijtimoiy patologiyaaning turli ko'rinishlarida namoyon bo'lishi ichkilikbozlik, narkomaniya, foshihabozlik va boshqa ko'rinishlaridir. Bunday xulq atvor nojo'ya va jinoiy xatti-xarakatlarda ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari deviantlikning muqarrar ko'rinishlarini jinoyatchilik, ichkilikbozlik, narkomaniya, foshihabozlik, o'z-o'zini o'ldirishga ajratish mumkin. Ilmiy adabiyotlarda deviant xulq-atvor nostandart (ijtimoiy andozalar doirasidan chiqqan holda fikrlash va faoliyat) va destruktiv xulq-atvorga, ijtimoiy me'yorlarni (huquqiy, axloqiy, madaniy)

buzilish yoʻnalishiga koʻra, shuningdek shaxsning jamiyatdan ajralib qolishi va tanazzuliga ajratiladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarga koʻra, deviant xulq-atvorli bolalar oʻz ota-onalarining ham individual-hayotiy, kasbiy faoliyatlariga salbiy taʼsir koʻrsatadi.

Deviant xulq-atvorli bola nafaqat oʻzigina meʼyorlarga moslasha olmaydi, balki oʻzi anglamagan holda ijtimoiy normalarga, meʼyorlarga moslashgan ota-onalari, yaqinlari faoliyatini ijtimoiy meʼyorlardan ogʻishiga sabab boʻlmoqda.

Deviant xulq-atvorli bolalar yashayotgan oilalardagi psixologik muhitni oʻrganish natijalarining koʻrsatishicha, bu oilalarda ota-onalar koʻpincha salbiy emotsional-hissiy holatlarni boshlaridan kechiradilar, tushkun kayfiyatda yuradilar, kelajakka umidsizlik bilan qaraydilar, xarakterlarida qoʻpollik, qaysarlik, oʻzgalarga yaxshilikni ravo koʻrmaslik kabi salbiy sifatlar aks eta boshlaydi. Oʻz-oʻzidan maʼlumki, bunday kayfiyatdagi ota-onalar deviant xulq-atvorli bolasini muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirishga qodir emas. Avvalo, bunday ota-onalarning oʻzlari ijtimoiy psixologik yordamga muhtojdir.

Tadqiqotlarda quyidagi krizisli holatlar bosqichlari aniqlangan (odatda, bu holatlar ota-onalarda bosqichma-bosqich roʻy beradi, ammo paydo boʻlish va oʻtishlari hammada har xil):

1. Ota-onalar bolalaridagi deviant xulq-atvorlarni tan olgilar kelmaydi, dalillarni yoshlikka, tajribasizlikka yoʻyishadi. Muammoni toʻgʻridan-toʻgʻri inkor etadilar, ammo shubha paydo boʻladi. Salbiy emotsional-hissiy holat yuzaga keldi, u kundankunga kuchayib bormoqda.

2. Deviant xulq-atvor dalillari inkor qilib boʻlmaslik darajasiga yetadi. Ota-onadagi salbiy emotsional-hissiy holat yuqori depressiv darajaga yetadi. Ilojsizlik, najotsizlik holati sodir boʻladi, gʻayritabiiy, moʻʼjizaviy chora-tadbirlar xayolga kela boshlaydi.

3. Vaziyatdan chiqish chora-tadbirlari toʻgʻrisida fikrlash boshlanadi (mana shu bosqichda ota-onaga psixologik yordam kerak).

4. Vaziyat qabul qilinadi, mutaxassislarga murojaat qilish eng toʻgʻri yoʻl ekanligi tan olinadi va bu yoʻlda harakat boshlanadi.

5. Deviant xulq-atvorli bolasiga ota-onalar butun eʼtiborini, faoliyatini bogʻlab, atrofidagi kasbiy, ijtimoiy munosabatlarini uzib qoʻyishi mumkin.

6. Psixolog ota-onaga deviant xulq-atvorli bolani davolash, ijtimoiylashtirish bilan birga oʻzlarining ham kasbiy, ijtimoiy, individual hayotlari bilan yashashlari kerakligini uqdirib boradi.

Oilada psixokorreksion ishlarni olib borishda quyidagi oʻzaro taʼsir usullaridan foydalanishi lozim:

- oilaga ijtimoiy-psixologik xizmat uyushtirish;
- farzandlarga psixologik xizmatni joriy etish;

- ota-ona va farzandlar uchun tibbiy-psixologik-pedagogik maslahatlar berish;
- xulqiy og'ishlar bo'yicha aniq psixodiagnostika va psixologik korreksiyasi dasturini tashkil qilish;
- profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- oila va farzandlar huquqini himoya qilishning ta'sirchan usullarini qo'llash.

XULOSA

Notinch oilalar bilan ish olib borishda oilaning bolaga munosabati va nosog'lom muhitni yuzaga kelishi o'rganiladi. Ota-onalarga farzand tarbiyasi yuzasidan psixologik-pedagogik maslahatlarni berib boriladi. Psixologik savodxonlik darajasini ko'tarish maqsadida psixologik treninglar o'tkaziladi.

Shunday qilib, jamiyatda deviant xulq-atvorli bola to'la ijtimoiylashib ketishi, ota-onalarning individual, ijtimoiy, kasbiy hayotlarini to'la, normal saqlanib qolishi choralari ko'rish va ularga ko'maklashish uchun har bir shaxs mas'uliyatlidir.

FOYDLANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Elov Z.S. Berdiyeva D.Sh. Psychological reasons for suicide motivation in adolescents with deviant behavior. Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences scientific journal. volume 2, issue 2 February 2022 10031009
2. Elov Z.S. O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalarning psixologik ta'siri. science and education scientific journal volume 3, issue 3 march 2022 442-447
3. Elov Z.S. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. O'quv-metodik qo'llanma. 2021. Buxoro 1-164.
4. Elov, Z. S. (2016). Researches of the Reasons Conditions. Fastors of Suicide Rick Intellectual Archive, 5(1), 49-53.
5. Ziyo net